

Олег ІВАНЮК,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Oleh IVANIUK,

Associate Professor at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.ivaniuk@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Поліна БАКИКА,

студентка Факультету права
та міжнародних відносин
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Polina BAKYKA,

Student at the Faculty
of Law and International Relations,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: pabakyka.fpmv23@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0005-7160-9010>

«Митні історії» у подорожніх записках мандрівників 19 ст.

Стаття розглядає коло питань, пов'язаних з перетином європейських кордонів подорожніми з теренів Російської імперії та діяльністю митниць. Автори проаналізували подорожні нотатки, щоденники, спогади, листування О. Бодянського, Г. Галагана, А. Глаголева, П. Ковалевського, І. Срезневського та інших. Встановлено, що найбільше уваги мандрівники приділяли перетину російсько-австрійського кордону і відповідно — російській та австрійській митницям. На це було кілька причин. По-перше, основні сухохідні транспортні шляхи до Франції, Британії, німецьких земель пролягали через Австро-Угорські володіння. По-друге, з російською та австрійською митницями був пов'язаний перший досвід перетину кордону. Як найбільш фахову мандрівники відзначали діяльність британської, бельгійської та французької митниць. Визначено типовий перелік заборон на ввезення або вивезення певних товарів, зокрема тютюну, чаю, друкованої продукції, як-то: книги, ноти, газети тощо. Огляду підлягали й листи сторонніх осіб, які не належали мандрівникам. З певних причин, зумовлених специфікою російської імперської внутрішньої політики й цензурними заборонами, подорожні вдавалися до контрабандного переміщення друкованої продукції. Протиправні дії під час перетину кордонів європейських країн були пов'язані із незнанням місцевого законодавства, значними, за суб'єктивними міркуваннями, розмірами мит, відсутністю інформації про наявність в орендованому транспорті заборонених товарів.

Ключові слова: митниця, подорожні записки, мандрівники, європейські країни, контрабанда.

“Customs Stories” in the Travel Notes of Travellers of the 19th Century

This study explores issues related to the work of customs and border crossings by travellers from the territories of the Russian Empire. The article analyses travel notes, diaries, memoirs, and correspondence of several Ukrainian and Russian travellers who journeyed through European countries during the 19th century. The research primarily focuses on the narratives of Ukrainian and Russian travellers, including O. Bodyansky, H. Halahan, A. Glagolev, P. Kovalevsky, I. Sreznevsky, and others. It was found that travellers paid the most attention to crossing the Russian-Austrian border and, accordingly, to Russian and Austrian customs, there were several reasons for this: first, the main overland transport routes to France, Britain, and the German lands passed through Austro-Hungarian territories. Second, the first experience of crossing the border was associated with Russian and Austrian customs. However, travellers considered the work of British, Belgian, and French customs to be the most professional. The study identifies a typical list of prohibitions on the import or export of certain goods, such as tobacco, tea, printed materials (including books, sheet music, and newspapers, especially during the rise of revolutionary movements in Europe), and others. The letters of third parties, not belonging to the travellers, were also subject to inspection. Due to certain reasons defined by the specifics of Russian imperial internal policy and censorship bans, travellers resorted to smuggling printed materials. Illegal activities during border crossings in European countries were

associated with ignorance of local laws, significant customs sizes (according to subjective considerations), and the lack of information about the presence of prohibited goods in rented transport. The study also reveals that rumors about customs officials' bribery and horrific inspections were mostly unfounded. However, travellers did document numerous instances where officials violated the law and exceeded their official powers.

Keywords: customs, travel notes, travellers, European countries, smuggling.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Іванюк О., Бакика П., 2024

На початку 19 ст. активізувалися подорожі громадян за кордони Російської імперії. Не останню роль відіграли наполеонівські війни, під час яких частина дворян, які служили в імперській армії, відкрили для себе низку європейських країн. Разом із тим прикладом для наслідування стали подорожі царської родини. Стимулював мандри й розвиток шляхів сполучення та транспорту.

Подорожі за кордон передбачали не лише його перетин, але й проходження митного контролю, що формувало у мандрівників різномірний життєвий досвід. Кожна держава мала власну законодавчу базу, що визначала принципи функціонування митниць, а отже подорожні стикалися не лише з різними заборонами, але й зі специфічними особливостями їхньої діяльності. Перетинаючи кордони європейських країн, мандрівники набували власних позитивних, комічних, а іноді й «трагічних» митних історій. Останні, зазвичай, траплялися тоді, коли мандрівник володів товарами або речами, що були заборонені для ввезення, або чиновники вдавалися до свавілля, перевищували свої службові повноваження.

Проблема подорожей європейськими країнами підданих Російської імперії — дворянства з теренів України — вже ставала об'єктом наукових пошуків, зокрема у розвідці Євгена Ковальова, присвяченій аналізу мандрівних практик в Європі першої половини 19 ст.²⁸¹, та в характеристиці закордонних поїздок як частини культурних уявлень еліти, зробленій Катериною Грищенко²⁸². Тенденціям мемуарної та мандрівної літератури західноукраїнських письменників другої половини 19 — першої половини 20 ст. присвячено колективну монографію Інституту українознавства імені І. Крип'якевича²⁸³. У царині юриспруденції з'явилися поодинокі дослідження з історії митної справи у європейських країнах. Зокрема, Борис Кормич розглянув процес трансформації сутнос-

ті мита від збору за провіз товарів до загальнодержавного податку²⁸⁴. Однак висвітлення питання перетину кордонів європейських країн і діяльності митних служб у нарративних джерелах, якими є щоденникові записи, так і не стала окремим предметом дослідження.

Метою статті є розгляд ознак функціонування європейських митниць у 19 ст., а відтоді — проблем, що виникали у мандрівників під час перетину кордонів, на матеріалі їхніх подорожніх нотаток.

Основа наукової розвідки складають дорожні записи й листування підданих Російської імперії мандрівників Осипа Бодяньського, Григорія Галагана, Александра Глаголева, Павла Ковалевського, Ізмаїла Срезневського та інших. Характерною ознакою цих дописів є фрагментарність розповідей, суб'єктивність суджень, що їх автори формулювали під впливом емоцій і досвіду. Ще однією притаманною цим джерелам рисою є те, що жоден із авторів не розглядав тему пригод на митниці як основну.

Відбір досліджуваних подорожніх записок визначається кількома критеріями, зокрема: інформативністю — поза увагою залишилися твори значної частини авторів, які, описуючи власні враження від подорожей, не подавали відомостей про європейські митниці; популярністю текстів і охопленням читацької аудиторії; різномірністю досвіду — подорожуючи, автори тревелогів мали як позитивний, так і нейтральний або негативний досвід спілкування з митниками; етнічною приналежністю авторів — подорожні записки належать представникам різних культур і різних народів, які проживали на теренах Російської імперії, зокрема українцям, росіянам, вірменам, що визначає відмінності у сприйнятті типових ситуацій.

Загальні уявлення про європейські країни й очікування від перетину кордону зазвичай фор-

²⁸¹ Ковальов Є. Подорож як пізнання світу і самого себе. «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів; упоряд.: М. Будзар, Є. Ковальов. Київ: StreamArLine, 2019. С. 5–13.

²⁸² Грищенко К.С. Закордонні мандрівки як складова дворянської культури першої половини XIX ст. (на матеріалах родини Герсеванових). *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2013. Вип. 11. С. 37–43.

²⁸³ Стратегії мемуарної та мандрівної літератури західноукраїнських письменників другої половини XIX — першої половини XX століття: колективна монографія / [відп. ред. Тарас Пастух]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 572 с.

²⁸⁴ Кормич Б.А. Історія розвитку митної справи в Європі: періодизація та основні тенденції. *LEX PORTUS*. 2016. № 1. С. 51–63.

мувалися під впливом оповідей і чуток, які поширювалися співвітчизниками, що вже мали досвід подорожування за межами Російської імперії, а також визначалися власними негативними враженнями від бюрократії та хабарництва, з якими доводилося стикатися на батьківщині. Проте реалії переважно не збігалися з тими жажливими історіями, що побутували у суспільній свідомості, а особисте знайомство мандрівників з європейськими митницями зазвичай не було негативним.

Перетинаючи кордони, автори записок переважно фіксували особисте спілкування з різними чиновниками й вдавалися до загальних описів митниць. Якщо мандрівник подорожував суходелом, то знайомство з Європою здебільшого розпочиналося з перетину російсько-австрійського або російсько-пруського кордону. Саме тоді й з'являлися у подорожуючих перші особисті митні історії.

Ось такий опис перетину російсько-австрійського кордону подав перекладач і педагог, уроженець Харківської губернії Олександр Клеванов. Він писав: «Ось ми перетнули кордон, нічим, втім, різко не позначений, і зупинилися біля нашої Вержболовської митниці. Величезна будівля, що відповідала величі держави; простора зала, куди занесли наші речі та склали акуратно на довгі, у формі літери П, прилавки, увічливість і акуратність обслуги, уважність — усе це справляє враження. Біля речей кожного пасажира стоїть артільник; він і розв'яже, й відімкне, й знову запакує, і віднесе, й навіть “на чай” не попросить, тому що вони по 10 коп. за кожну валізу й тюк отримують від казни. Ставлення начальника, який видає паспорти, увічливе й уважне, кардинально відрізнялося від зверхнього й грубого ставлення пана, який кликав нас до віконця для видачі паспортів на Австрійському кордоні»²⁸⁵.

Позитивний досвід перетину австрійського кордону трансливав Ізмаїл Срезневський, який упродовж 1839–1842 рр. перебував у науковому відрядженні за межами Російської імперії. Автор подорожніх записок навів діалоги з митниками. Він писав: «У Петерсвальді австрійська митниця: записали наші паспорти й оглянули речі. Мені говорили, що цей огляд буває не без неприємностей для подорожніх; здається, це неправда: усі мої речі було складено у 2-х Reisesaek'ax²⁸⁶, і якби забажали оглянути їх докладно й спритно, то бід-

ним книгам, швидше за все, дісталася б, та й одяг могли порвати. Нічого цього не було: на питання чиновника, що я везу із собою, я відповідав: “Одяг, білизну, книги, зошити, — якщо ви бажаєте оглянути, то я витягну усе, — мені лише жадалося б, щоб я виймав самостійно, тому що інший може щось пошкодити”. — “Ви подорожуєте”? — запитав мене чиновник. — “Так”. — “Листів у вас немає?” — “Є листи, які я отримував від знайомих і рідних”. — “А запечатаних листів до кого-небудь — немає?” — “Ні”. — “Ну я не буду чіпати Ваших речей: певен, що Ви кажете правду”»²⁸⁷.

Так само обійшлося без ускладнень, коли І. Срезневський повертався на батьківщину. Він згадував: «Вереска вважається містечком, а сама по собі занедбане село з дерев'яною церквою. Тут угорська митниця: у ній візували мій паспорт. Далі підніматися ми почали у гору... Під горою крихтіне село Клинець і у ньому галицька митниця. Паспорт мій знову був візований, однак речей не оглядали. Ідучи до канцелярії, я залишив вартовому ключі від валізи й лантуха, а він передав їх кучеру із словами: “точно нічого немає забороненого, інакше не був би так унженірт”»²⁸⁸. Повернувшись до транспорту, я отримав від нього титули “милості” і “доктора” і “щасливу путь”»²⁸⁹.

Публіцист і літературний критик Володимир Дедлов (Кігн-Дедлов), знайомлячи читача із власною мандрівкою через землі Пруссії, писав: «За пів версти від кордону митниця. Двоповерховий кам'яний будинок, брудні сходинок, а на них нікого. Зайшли у брудні сени, потім у неохайну кімнату й віддали наші білети митному солдатикку з пронизливими, як у яструба, жовтими очима. Через хвилину він їх нам повернув, і ми поїхали далі. Попереду видко шлагбаум; перед шлагбаумом будка вартового й маленький будиночок; за шлагбаумом будиночок більший з вивіскою, яка повідомляє коротко «Post Amt» (пошта). Post Amt була вже у Пруссії, вартовий у папасі з рушницею та багнетом наш... до нас підійшов митний ундер, недбало повітався, допитливо зазирнув нам у очі, менш допитливо у білети — махнув рукою, щоб ми їхали... Німці не зустріли нас ані шлагбаумами, ані вартовими з багнетами, ані виногою паспортів...»²⁹⁰

Досвід перетину кордонів у німецьких землях неодноразово описувався й у описах подорожей родини Галаганів. Під час власних мандрів Г. Гала-

²⁸⁵ Клеванов А. Путевые заметки за границу и по России в 1870 году. Москва, 1871. С. 373.

²⁸⁶ «Reisesaek'ax» — дорожніх кейсах.

²⁸⁷ Срезневський І.І. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель 1839–1842. Санкт-Петербург, 1895. С. 62.

²⁸⁸ Вочевидь, мається на увазі німецьке «ungeniert» — невимушений.

²⁸⁹ Срезневський І.І. Путевые письма... С. 319.

²⁹⁰ Дедлов В. Вокруг России. Польша — Бессарабия — Крым. — Урал — Финляндия — Нижний. Санкт-Петербург, 1895. С. 62–63.

ган²⁹¹ нотував: «У Рюмберзі — митниця, нас пропустили, нічого не запитуючи, лише подивилися паспорти. Підїжджаючи до Нейштату, першому, тобто прикордонному місту Саксонії, ми дуже боялися огляду на митниці за наш чай і тютюн, хоча наважились, не приховуючи, оголосити, скільки у нас чого... на вїзді нас зустрів чиновник, дуже ввічливо запитав, чи не маємо ми якоїсь контрабанди. Ми це вважали ще австрійською митницею, тому що ані хвилини нас не зупиняли. Ми відповідали, що нічого не маємо. Усі очікували на саксонську митницю. Яким же був наш подив, коли, приїхавши до Нейштату, ми запитали, де ж митниця, нам сказали, що ми її проїхали»²⁹².

Подальші подорожі Європою давали змогу порівняти митний сервіс Російської імперії з роботою таких самих закордонних служб. На думку переважної більшості мандрівників, однією із найкращих в обслуговуванні була англійська митна служба. Спираючись на власний досвід, перекладач, письменник-мемуарист, видавець Микола Греч зазначав: «Просто перед нами Лондонський міст (London Bridge); праворуч велика ошатна будівля митниці (Custom House). Пароплав наш зупинився між безліччю інших. Б'є сім годин. ...Приміщення митниці відкривається о дев'ятій. Почекаємо. Речі наші було завантажено у човен і відправлено до берега, де їх підняли, кожну окремо, спритно, легко, обережно, й потім віднесли до митниці. Ми зайшли у будівлю митниці та дочекалися у приймальні. Входить чиновник і прохає тих з нас, хто не має честі бути англійськими підданими, пройти до іноземного відділення (alien-office), що розташовується у будівлі митниці. Привітний чиновник, який сам і становить усе відділення, бере наші паспорти, вносить їх до книги, й дає кожному з нас вид, який ми маємо надати на тому місці, де виїдемо з Англії. Паспорти повертає нам також і оголошує, що ми тепер вільно можемо пересуватися всією територією Об'єднаного Королівства...»²⁹³

Водночас англійська митниця демонструвала й високий рівень фаховості. Про її ефективність наочно розповідав спеціально облаштований музей. У його залах виставлено найбільш екзотичні предмети, конфісковані в тих, хто перетинав кордон країни. Серед експонатів, що демонстрував відвідувачам співробітник музею, була велетенська брила каррарського мармуру, яку вилучили

з корабля, що прийшов з Туреччини. Проте цінність мала не стільки вона, скільки схований у ній тютюн. Вартість останнього в Англії становила 10 тис. фунтів стерлінгів. Ще одним експонатом, який привертав увагу, був спеціальний контейнер для перевезення сигар у вигляді в'язанки дров, майстерно виконаний з металу й вкритий справжнім деревом із корою. Проте найбільше враження на відвідувачів справляв манекен, зроблений із цинку й воску, одягнутий як ліврейний лакей. Його тривалий час використовували для контрабанди алкоголю, і лише необережність власника під час рух екіпажу дала змогу викрити злочинця²⁹⁴.

Цікавила подорожніх і французька митниця. Вона, зазвичай, так само як англійська, справляла досить позитивне враження, хоча й мала серед деяких з них імідж незручної та свавільної. Так, М. Греч, наслуховавшись жахаючих оповідей співвітчизників, помітно хвилювався, наближаючись до митниці у Кале. Однак реалії були далекими від байок, що побутували серед мандрівників. Свій досвід він описав так: «Запитавши мене про те, хто я і звідки їду, інспектор вибачився люб'язно і наказав відкрити мою валізу. Оглядач формально підняв кришку, пошарив і закryw. Скриню, мішок і таке інше взагалі не оглядали. «Чи не маєте Ви про що оголосити?» — запитав інспектор. — «Не маю», — відповів я. — «Ми боїмося ввезення з Англії обурливих прокламацій; однак для цього, — промовив він з поштивою усмішкою, — не виберуть російського чиновника»... Лише дам наших відвели до особливої кімнати, а там жінок обшукали з ніг до голови. Не знаю, чому задіяна була щодо них така суворість»²⁹⁵.

Позитивні враження від спілкування з французькими митниками залишилися у байкаря Олександра Зілова. Він зазначав: «Французька митниця не так була поблажлива, як бельгійська, і взяла з мене 17 франків мита за 7 фунтів чаю; дами, які були з нами у диліжансі, мали відбутися у особливий кабінет, де їх оглядали з усією старанністю. Такий огляд здійснюють приставлені для цього жінки; проте така недвіра з боку французького уряду змусила почервоніти милих супутниць після повернення їх із кабінету»²⁹⁶. Слід зазначити, що особливе ставлення до жінок з боку митників мало серйозні підстави. Воно зумовлювалося конструктивними особливостями їхнього

²⁹¹ Григорій Галаган — громадський діяч, меценат, представник поміщицько-дворянського роду. Народився у селі Сокиринці Чернігівської губернії. Навчався на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Брав участь у підготовці Селянської реформи 1861 р. із скасування кріпацтва. У 1873–1875 рр. — голова Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

²⁹² «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів. С. 212.

²⁹³ Греч Н. Путевые письма из Англии, Германии и Франции. Ч. I. Санкт-Петербург: Типография Н. Греча. 1839. С. 34–35.

²⁹⁴ Ипшо С.Б. Москва и Лондон: исторические, общественные и экономические очерки и исследования. Москва: Университетская типография. 1888. С. 287–288.

²⁹⁵ Греч Н. Путевые письма... С. 91–92.

²⁹⁶ Зілов А. Дневник русского путешественника по Европе. Ч. I. Москва: Университетская типография. 1843. С. 85.

вбрання, що давало змогу (і цим часто користувалися) приховувати речі, заборонені для ввезення. Подібна увага приділялася митниками й ченцям.

Власні «митні історії», пов'язані із французькою митницею, мала й Катерина Галаган (старша), мати Г. Галагана, подорожуючи Європою у 40-х роках 19 ст. Описуючи свій досвід, вона нотувала: «...Ми залишили нашу карету на митниці, а самі пішли у готель обідати... Я дуже боялася за наше полотно — батист, також мережево — й інші, хоча й невеликі, проте нові речі, а тому не надіслала ключ від моїх скринь, а сама його принесла, щоб оголосити усі наші речі. Однак чиновники були настільки ввічливими, що нічого не оглядали, для форми лише відкривали ми ящики і скрині, а опісля, для іншої митниці, щоб не піддаватися огляду, пломбували усі наші скрині, ящики, скриньки, навіть валізу й мішки»²⁹⁷.

Загалом пломбування багажу було усталеною практикою для європейських митниць, якщо подорожуючий перетинав країну транзитом. Один із мандрівників, який здійснював паломництво святими місцями, згадував: «На усі Єрусалимські речі, які були зі мною, митниця трієстська, для безперешкодного їх австрійською землею до російського кордону провезення, наклала свинцеві печатки, а до паспорту мого у їхньому уряді та у нашого консула приклали печатки»²⁹⁸. Якщо ж подорожнім доводилося десь зупинитися, то опломбовані речі передавалися на зберігання до спеціального сховища, а інші необхідно було забрати із собою²⁹⁹.

Не залишилася поза увагою мандрівників італійська митниця. Однак у кожного з подорожуючих про неї були доволі амбівалентні спогади. Зокрема, О. Клеванов вважав, що це найбільш ліберальна, а можливо, й найбільш безвідповідальна служба у Європі. Він нотував: «Зазначимо побіжно, що паспорта у мандрівника не питають ніде, окрім у нас і у Римі. У готелях вам принесуть книгу, й ви там записуєте собі таке прізвисьце і звання, яке вам Бог на серце покладе. Нікому до того справи нема, хоч ви самі себе пожалуєте у барони, графи або князі. Італійський огляд далеко не такий прискіпливий, як австрійський... Наші валізи вносили, однак навіть і не відкривали, а задовольнялися усною відповіддю, що ані

сигар, ані тютюну, найбільш забороненого для ввезення і тут, і у Австрії товару, немає»³⁰⁰.

У подорожніх записках О. Зілова відбилася діяльність митниці у Генуї. Мандрівник згадував: «Ми зупинилися, та, як було заведено, капітан спустив човна й відправився з нашими паспортами до поліцейського чиновника, який через годину прибув до нас на борт і перевіряв за паспортами кількість пасажирів. По тому ми почали перебиратися на човниках у місто; проте на березі наші валізи було піддано митній цензурі, та сардинські оглядачі виконали у суворості свій обов'язок над моїми речами. У лантусі, що скупався у Марсельській затоці, лежали різнокаліберні пістолети, що належали моєму слугі; їх було взято до поліції як таке знаряддя, яким я хотів завоювати Геную. Така акуратність видалася мені смішною, я сперечатися не став і відбув до приписаної мені кімнати, ... однак через дві години мені принесли паспорт і повернули пістолети»³⁰¹.

Проте так таланило з італійською митницею далеко не всім. Інколи перетин кордону був складним, і мандрівникові доводилося втрачати час, нервувати, шукати шляхи вирішення тих проблем, що виникали чи штучно створювалися чиновниками. Зокрема, «злі жарти» з мандрівниками грало незнання законів, розпоряджень і бюрократичних особливостей, пов'язаних з ними. До прикладу, Павлу Ковалевському³⁰² не вдалося відразу подолати папську митницю («Dogane Pontefice»). Зрештою, він так і не зрозумів, чому його не пропустили, проте докладно описав цей прикрий випадок: «Мене повели до темної кімнати, з кількома столами, з паперами на столах, з людьми чорними й чорно вдягнутими, у капелюхах і шапочках, біля столів. «Маєте паспорт?» — запитав мене один з них, маленький дідок, з брудною ярмулкою на жовтому волоссі»³⁰³. Надалі між мандрівником і митником відбулася розлога дискусія щодо відсутності у документах відмітки поліції міста Падуя³⁰⁴, хоча була наявна така у Венеції. Зрештою митник пояснив, що оскільки ця вимога не виконана, то він не може пропустити подорожнього далі, навіть за хабар, навіть враховуючи, що ці гроші були б не зайві, бо у нього діти. Чиновник навів приклад англійців, які пропонували йому по сто франків

²⁹⁷ «Ми виїхали з Сокиринців»... С. 243.

²⁹⁸ Путешествие к святым местам, находящимся в Европе, Азии и Африке, совершенное в 1820 и 1821 годах села Павлова жителем Кириллом Бронниковым. Москва: Типография С. Селивановского. 1824. С. 260.

²⁹⁹ Там же. С. 266.

³⁰⁰ Клеванов А. Путевые заметки за границу... С. 107–108.

³⁰¹ Зілов А. Дневник русского путешественника... С. 85, 195.

³⁰² Ковалевський Павло Михайлович — гірничий інженер, письменник, мандрівник. Народився у Харківській губернії. У 1847 р. його було відправлено у відрядження за кордон. У продовж 1853–1858 рр., вже будучи на пенсії, подорожував теренами Італії та Швейцарії.

³⁰³ Ковалевський П. Этюды петешественника. Италия. Швейцария. Петешественники и путешествия. Санкт-Петербург, 1864. С. 80.

³⁰⁴ Мандрівник не отримав відмітку, оскільки у місті вирувала епідемія холери.

за особу. Проте навіть такі серйозні статки не порушили непохитність митника. Зрештою П. Ковалевський змушений був витратити тиждень в очікуванні позитивного рішення, перебуваючи в одному з міст неподалік³⁰⁵.

Значна увага італійським митницям приділялася ще й тому, що у країні діяли особливі економічні зони, які користалися правом «Porto-franco»³⁰⁶. Про особливості діяльності митниці у Генуї розповів письменник Володимир Яковлев. Він зазначав: «Кораблям відкрито вільний вхід до гавані, товари складаються до чудових пакгаузів безкоштовно, і лише будівлі porto-franco відділені від міста глухою стіною базару, якого аркади, з довгим рядом магазинів, обернені на велелюдну вулицю. Товари, які виходять за цю межу, обкладені митом. Єдині ворота, якими porto-franco сполучається з містом, пильно охороняються вартівими. Вони оглядають кожного, хто проходить. Жінкам і капуцинам, зважаючи на ширину їхнього одягу, митниця заборонила прогулянки під цими воротами. Кожного ранку, коли я повертався з морської прогулянки або з купання, мене зупиняли біля цих воріт, як контрабандиста»³⁰⁷.

Часом для вільного й безперешкодного перетину кордону й уникнення проблем у спілкуванні з чиновниками мандрівники вигадували усілякі хитрощі. Про одну з них у листах до Михайла Погодіна оповідав Осип Бодяньський. Він повідомляв: «Щоб уникнути попереду усіляких зупинок і чіплянь на прикордонних митницях, я вирішив викликати кравця та наказав йому зшити на живу нитку халат із Вашого хутра, вкривши його строкатою якоюсь тканиною... За дві або три станції до митниці я зазвичай діставав його із валізи, одягав на себе під шинель і в такий спосіб у цій багрянлиці переїжджав через Стікс. Німці, дивлячись на мене у цьому вбранні, Бог знає яким багатієм вважали Руса, й, здається, один з них одного разу визнав мене за князя, а інший — за барона»³⁰⁸.

Інколи, щоб уникнути затримок на кордоні, мандрівники самі вдавалися до стимулювання лояльності митників. Катерина Галаган зазначала: «Монако — головне місто князівства того самого імені, на самісінькому березі моря. На двох митницях нас оглядали, на обох були дуже поблажливі, достатньо було кількох франків за труди мит-

ним солдатам»³⁰⁹. Проте здебільшого чиновники свідомо створювали умови для пропозиції хабаря. Такий досвід було описано вірменським громадським діячем, істориком і правником Григорієм Джаншієвим. Він обурювався: «На довершення приємних вражень від Берліна мені довелося ще стати жертвою самого нахабного вимагання від митного чиновника з такого приводу. Я віз із Парижу гардини. У Кельні, де відбувся перший огляд, я оголосив про гардини й, щоб уникнути сплати мита у Німеччині, попросив опломбувати мою валізу й у такому вигляді відправити на російський кордон. Чиновник приклеїв до валізи ярлик з написом «ollgut»³¹⁰ і відправив його транзитом до Росії. Приїхавши до Берліна, відсилаю порт'є із готелю з проханням спрямувати мою валізу до Варшави через прикордонну станцію Александрів. Повертається порт'є і доповідає, що митний чиновник вимагає мого особистого візиту. З'являюсь. Напустивши на себе незвичайну поважність, він оголосив мені, що з приводу мого багажу отримано папір за №-ом таким з пропозицією відправити його до Росії, проте від його, чиновника, волі залежить, відправити багаж до Александрова, Торна чи Вержболово»³¹¹. Думаючи, що він не зрозумів мене, я починаю йому пояснювати, що я їду на Александрів, а тому не бажаю відправляти багаж на Вержболово. Однак чиновник починає вдруге доводити, що він, якщо забажає, то може відправити у Вержболово. «Проте, я можу відправити й у Александрів... Усе від мене залежить, краще сказати, усе від вас залежить», — люб'язно додав чиновник, спрямовуючи кроки у напівосвітлений кут приміщення»³¹². Зрештою, як гадав мандрівник, золота монета у п'ять марок мала розв'язати питання. Однак теж саме відбулося наступного дня. Коли ж подорожній категорично відмовився знову давати хабар, митник змусив його заплатити дві марки носієві. Зрештою проблема вирішилася»³¹³.

Вкрай жажливою могла бути й італійська митниця. Окремі чиновники влаштовували тотальні обшуки, вимагали хабарі. З нею, як вже зазначалося раніше, зовсім не поталанило П. Ковалевському. На кількох митницях він змушений був давати хабарі, але не тому, що віз щось заборонене, а тому, що, за словами митників, речей було

³⁰⁵ Ковалевский П. Этюды петешественника... С. 80–82.

³⁰⁶ Porto-franco — порт, який користується правом безмитного ввезення і вивозу товарів або має сприятливі митні правила.

³⁰⁷ Яковлев В. Италия. Письма из Венеции, Рима и Неаполя. Санкт-Петербург: Типография Королева. 1853. С. 311–312.

³⁰⁸ Письма М.П. Погодину из Славянских земель (1835–1861). Вып. 1: Письма О.М. Бодянского с предисловием и примечаниями Нила Попова. Москва, 1897. С. 5.

³⁰⁹ «Ми виїхали з Сокиринців...» С. 262–263.

³¹⁰ Ollgut — дослівно «упорядку».

³¹¹ Йдеться про польське місто Торунь.

³¹² Джаншиев Г. В Европе (Москва-Мюнхен-Кельн-Альпи Биарриц). Впечатления и мысли туриста. Москва: Типография Елизаветы Гербек. 1888. С. 416–417.

³¹³ Джаншиев Г. В Европе... С. 418.

багато й вони втомилися оглядати³¹⁴. Зрештою збагачений досвідом мандрівник підсумовував: «Тут треба зауважити, що італійця не задовольнить ніяка плата, якщо вона віддана одразу! Необхідно завжди залишати хоч найбільш дрібну монету: на додаток вона обов'язково зійде за велику»³¹⁵. Найбільш негативний досвід Ковалевський мав щодо митниць Рима й Неаполя. Згадуючи про Рим, він писав: «Головна митниця перерила усе до нитки й з несамовитістю запитала спочатку мене: “Чому у мене відсутня контрабанда?” (ніби обов'язком кожного порядного мандрівника було мати контрабанду!) й потім вилаяла солдата, навіть надсилати людей без контрабанди»³¹⁶. Ще гірші спогади залишив Неаполь. Подорожній зазначав: «Митниця... тягне усе з валізи, протикає голкою, яка наводить жах, і вішає, бувало, на все свинцеві зображення герцога тосканського. Подорожній не встигає на потяг залізниці та платить за зіпсовані речі, платить за портрети герцога тосканського, платить за зворотну карету до міста — за все платить і готовий би ще заплатити за що-небудь, аби лише зовсім відплатитися!»³¹⁷

На митниці можна було понервувати, навіть якщо не йшлося про хабарі. Зокрема, Г. Джаншієв згадував про проблеми на баварській митниці. Він зазначав: «Добрі усі митниці, а вже про німецькі казати нема чого! Судить самі! Носій віддав мій багаж митному чиновнику й заявив (зауважте, навіть не від мене, а від себе) прохання — швидше оглянути через швидке відбуття потяга... Цього було достатньо, щоб відразу розлютити цього індіанського півня у мундирі. По-перше, хвилин 5–10 він не розпочинав огляду, потім змусив мене не лише кожну річ дістати з валізи, але й розгорнути кожен шматочок білизни, підсміюючись мефістофельські над моїм, здається законним, незадоволенням і побоюванням запізнитися на потяг...»³¹⁸

Ще однією проблемою було перевезення через кордон товарів, що підлягали розмитненню чи були заборонені для ввозу. Передусім це тютюн і тютюнові вироби. Зокрема, до Італії він поставчався з турецьких володінь. Однак вивозити тютюн до інших країн було заборонено. До прикладу, у Венеції працювала одна на усе місто східна крамниця. В. Яковлев писав, що в ній «...ви можете придбати собі кілька картузів справжнього турецького тютюну, який місцева ж митниця

візьме на себе тягар відібрати у вас, і де я, далекий від наркотичних насолод, придбав собі справжні мусульманські туфлі»³¹⁹.

Загалом вилучення сигар було усталеною практикою для європейських митниць. Г. Джаншієв писав: «Недалеко за узвозом, по той бік Сплутена, стоїть італійська митниця, яка, попри виключну ввічливість, пограбувала мого супутника. Посилаючись на те, що в Італії існує тютюнова регалія, митний чиновник вилучив біля сотні сигар і залишив лише 10 штук...»³²⁰

Обмеження на його вивезення та ввезення побутовали й у Австрії. Через це на негаразди наразився О. Клеванов. Власний досвід він вирішив викласти у подорожніх записках. Мандрівник нотував: «прибули ми до Шапова, де чекало на нас страшне митарство — австрійська митниця. Багато у нас їздить люду за кордон, але ніхто нічого не говорить і не пише для настанови своїм співвітчизникам. А інакше чи я взяв би п'ятдесят штук сигар? Нізачо не взяв... у мене усього й була одна невелика валіза. За прилавком вовтузилися два німці-наглядачі. Підійшовши до моєї валізи, один з них запитав, чи маю я щось оголосити? На питання моє: “А що саме?” Він відповів: “До прикладу, чай?” — “Маю, — відповів я, — один фунт”. — “Ну, це нічого, — відповів він мені, — Ну а сигари, або сигарети, або тютюн маєте?” з чесністю, про яку я пізніше пошкодував (не знайшли б вони цих сигар самі, так вони були сховані у валізі), я відповів, що маю півсотні. — “А! — підкреслив він, — давайте їх сюди, ви можете за постановою провезти лише 10 сигар”. Безрезультатно тикав я флорин³²¹, нічого не допомогло; треба було розв'язувати й відкривати валізу, перерити усе там і діставати два ящички четвертих (по 25 штук) сигар. Їх взяли, зважили й дали мені цидулку з позначенням ваги, щоб я пішов до канцелярії сплатити. Там ще митарство: четверту або третю частину плати (забув я) обов'язково необхідно вносити монетою, а не папірцями... з мене за 2^{1/2} фунта (стільки виявилось у сигарах з коробками) взяли біля трьох флоринів (до 2 р. сріблом); проте важливо не це, а неспокій і неприємний клопіт. Зазначу, до речі, що більше 3 фунтів і зовсім не дозволяється ввозити до Австрії жодних тютюнових виробів...»³²²

Проблеми на митниці могли виникнути, не лише коли мандрівник мав чай, тютюн чи інші товари, на які було встановлено обмеження.

³¹⁴ Ковалевський П. Етюды путешественника... С. 86–87.

³¹⁵ Там же. С. 91.

³¹⁶ Там же. С. 106.

³¹⁷ Там же. С. 191–192.

³¹⁸ Джаншієв Г. В Европе... С. 98.

³¹⁹ Яковлев В. Италия... С. 62.

³²⁰ Джаншієв Г. В Европе... С. 268.

³²¹ Флорин — золота монета, яку почали карбувати у 13 ст. у Флоренції. Пізніше побувала й в інших країнах Європи.

³²² Клеванов А. Путевые заметки за границей... С. 47–49.

Втрачався час, кошти і нерви, коли він намагався провозити книги чи будь-яку друковану продукцію, що не підпадала під заборону. Наприклад, Р. Ніберг писав: «З Ієни поїхав я... до Лейпцигу; на дорозі туди й безпосередньо у місті мав я достатньо клопоту і затримок на митницях, тому що я віз із собою скриньку з книгами; дорога з Ієни до Лейпцигу веде через кілька різних володінь, на кордоні яких потрібно сплачувати за транзит, хоча й невелику суму, однак митні звичаї супроводжуються зупинкою та значною втратою часу...»³²³

Часом мандрівники через заборони на ввезення товарів, що побутували в Російській імперії, чи тяганину та бюрократію шукали, й головне — знаходили, шляхи для контрабанди. Зокрема, І. Срезневський у листах до матері оповідає про вчинені ним протиправні дії: «Щодо пересилки, то для цього є, здається, надійний засіб: в Бродах і Радзивилові, відповідно з обох боків Австрійсько-Російського кордону, має будинки купець Данііл Гартенштейн, який береться виконувати такі доручення. Ця перша спроба моя буде зразком того, як він виконує їх. Лист відправили сьогодні, посылку цього тижня... Між нотами знайдеться дещо для Амвросія Лук'яновича...»³²⁴

Загалом ввезення нот до імперії не було забороненим. Однак будь-яка друкована продукція, зокрема й книги, могла місяцями перебувати на російських митницях і значною проблемою було її отримати. Докладно про це розповідають подорожні записки Івана Янжула. Автор зазначав: «за порадою однієї досвідченої практичної людини, я з'явився до одного нижнього чина на митниці та впхав йому наперед з подякою рубль, якщо він знайде великий тюк з книжками із Мюнхена. Уявіть моє здивування та обурення, коли через певний час цей службовець повідомив мене листвою, що, дійсно, вже кілька місяців книжки мої прийшли до московської митниці та лежать неотримані, а самі книжки записані як старі та видалені. Я знову пішов за три дев'ять земель, тому що жив далеко, на Миколаївську станцію, де розташовувалася закордонна митниця. Перевірили — повідомлення виявилось правдивим. Утім замість того, щоб виправити свою провину й швидко видати мені книги, митники оголосили, що я кругом винний, не отримуючи стільки часу свою власність»³²⁵. Зрештою книги, хоча й не

усі — частина з них була вилучена з обґрунтуванням, що вони є підцензурні, — все ж таки було отримано. Питання вирішилося лише тоді, коли Янжул задіяв власні зв'язки, сплатив неочікувано багато грошей і витратив час³²⁶.

Сприяла нелегальному ввезенню товарів своєрідна «прозорість» як європейських, так і російських кордонів, які не лише не охоронялися, а навіть не позначалися особливим чином. Наприклад, І. Срезневський згадував: «Переходячи через Рейфенштейн, я був на висоті 4300 футів над морем. Дещо далі Кварктеїн. Сівши тут відпочити на камінь, я милувався видами в один бік на Сілезію, в інший — на Богемію. Тут кордон між ними. І як дивно я сидів: сидів на камені, який належав Імператору, а ноги мої спиралися на камінь, який належав королю»³²⁷.

Приблизно такий самий вигляд мав російсько-прусський кордон. Інколи подорожній міг і не помітити, коли його перетинав. Такий випадок описав В. Дедлов. Він нотував: «Виявилось, що тут кордон вдається до німців вузьким клином. Попереду кордон дійсно за версту, а праворуч і ліворуч він — рукою подати. Он сидить ворона, в Пруссії. Ми з Росії, свиснули на неї; махнули шапкою, вона злякалася і відлетіла подалі. "Так чим же там кордон позначений?" — питаємо ми, і дізнаємося, що там на клину стовпи стоять, російський та прусський, і канавкою струмок біжить. Піднімаємося, дивимося, проте ніяк не можемо побачити ані стовпчиків, ані канавки»³²⁸.

Інколи митниця, особливо російська, виконувала й нетипові для неї функції. Зокрема, за відповідним наказом, її працівники вдавалися до арештів тих, кого звинувачували в антиурядовій діяльності. Під час перетину кордону на митниці у Радзивилові було заарештовано математика, магістра філософії Федора Чижова. Його звинувачували у причетності до діяльності Кирило-Мефодіївського братства³²⁹. Згодом з'ясувалося, що він ще й випадково потрапив у справу про контрабанду, оскільки у Бродах один з іудеїв запропонував йому свій екіпаж для подальшої подорожі через кордон, там виявили незаконну мануфактуру, яку разом з транспортним засобом і Чижовим доправили до Санкт-Петербурга.

Таким чином, знайомство з життям європейських країн для мандрівників з теренів Російської імперії розпочиналося з перетину кордону й спіл-

³²³ Ніберг Р. Путешествие по Германии, Италии, Швейцарии, Франции, Англии и Нидерландам в 1828 и 1829 годах доктора Р. Ниберга. Санкт-Петербург: Типография А. Плюшара. 1831. Ч. III. С. 125–126.

³²⁴ Срезневський І.І. Путевые письма... С. 77.

³²⁵ Янжул І.І. Воспоминания И.И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», 1910. Т. 1. С. 119.

³²⁶ Там же. С. 120.

³²⁷ Срезневський І.І. Путевые письма... С. 139.

³²⁸ Дедлов В. Вокруг России... С. 62.

³²⁹ Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 3: Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX — початку XX ст. / Упорядн.: М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко. Київ: Наукова думка, 1990. С. 374.

кування зі співробітниками митниці. Перший такий досвід подорожні отримували, прямуючи до Австрії або Пруссії, які часто були лише транзитними територіями на шляху до Британії, Франції, Італії. Описуючи власні враження від мандрівки, подорожуючі подавали перелік товарів, переміщення яких через кордон заборонялося чи обмежувалося. До переліку входили тютюн, чай, друкована продукція, як-то: книги, ноти, газети (особливо у моменти, коли в Європі розгорталися революційні рухи чи в Російській імперії посилювався цензурний тиск) тощо. Подорожні записки

фіксують протиправні дії як митників, зокрема хабарництво, перевищення службових повноважень, так і самих мандрівників — контрабанда різноманітних предметів і товарів. Порушення законів останніми пояснювалося незнанням місцевого законодавства, значними, на суб'єктивний погляд, розмірами мит, відсутністю інформації про наявність в орендованому транспорті заборонених товарів. Спираючись на власний досвід, найкращими фахівцями мандрівники вважали британських, бельгійських і французьких митників.

REFERENCES

- Hryshchenko, K. S. (2013). Zakordonni mandrivky yak skladova dvorianskoi kultury pershoi polovyny XIX st. (na materialakh rodyny Hersevanovykh). *Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*, 11, 37–43 [in Ukrainian].
- Kovalov, Ye. (2019). Podorozh yak piznannia svitu i samoho sebe. In Budzar M., Kovalov Ye. (Comps.). "My vyikhaly z Sokyryntsv...": trevelohy rodyny Galaganiv. Kyiv: StreamArLine [in Ukrainian, in Russian].
- Kormych, B. A., (2016). Istoriia rozvytku mytnoi spravy v Yevropi: periodyzatsiia ta osnovni tendentsii. *LEX PORTUS*, 1, 51–63 [in Ukrainian].
- Pastukh, T. (Ed.) (2020). *Stratehii memuarnoi ta mandrivnoi literatur zakhidnoukrainskykh pysmennykiv druzhoi polovyny XIX — pershoi polovyny XX stolittia*. Lviv [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 02.08.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 22.08.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)